

Практична робота № 1

ЕКОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА ЯК ДІЯЛЬНІСТЬ

1. Поняття "культура"

Етимологія терміна "культура" походить від латинського "culture", що означає 'обробіток, догляд, землеробство, виховання, освіта, розвиток, поклоніння, шанування". Отже, цей термін є семантично неоднозначним і багатозмістовим. У давні часи термін "культура" найчастіше вживався для позначення сільськогосподарської діяльності людини або ж виховання та навчання дітей, у тому числі і стосовно вдосконалення ними свого фізичного стану. З плином часу, однак, даний термін набув універсального значення, став категорією, котра синтезує та позначає важливу атрибутивну ознаку людини.

Нині культура тлумачиться також неоднозначно, але ця розбіжність стосується скоріше смислових меж цього поняття, а не спрямованості його загалом; крім того, сама культура має чимало вимірів та форм втілення, що нерідко зумовлює розбіжність та плутанину в її дефініції. Можна погодитися з тими дослідниками (В. П. Іванов, М. В. Межуєв, В. Г. Табачковський), котрі відносять до терену культури певні способи організації та розвитку людської життєдіяльності, представлені в продуктах матеріальної та духовної праці, в системі соціальних норм та настанов, у духовних цінностях, у сукупності ставлення людини до природи, до інших людей, до себе самої.

У кожному конкретному випадку сутність тієї чи іншої культури розкривається через:

- а) специфіку діяльності;
- б) предметну ділянку, тобто засоби та наслідки людської діяльності;
- в) ціннісне значення виробів;
- г) спосіб задоволення людських потреб.

У кінцевому підсумку культура постає як історично усталені форми діяльності та її наслідки (продукти), котрі є смислосзначимими для людини, мають ціннісну вартість. Це — *діяльнісний підхід* до культури, за якого

осмислюється система вироблених людиною засобів та механізмів утвердження людини у світі.

Культура має чимало своїх різновидів: певні історичні форми, культура конкретних сфер суспільного життя, етнічних, професійних та інших спільнот, матеріальна та духовна культура тощо. Проте у кожному випадку культура є засобом осягнення навколишнього світу і внутрішнього світу людини, регулюючим началом у відносинах її з навколишнім середовищем — природним та соціальним. У контексті універсальних зв'язків та закономірностей, культура постає як суто людська форма самоорганізації та розвитку системи, засіб її адаптації до довкілля, креативний чинник утвердження та процвітання людства в біосфері.

2. Екологічна культура

Серед різноманітних форм культури одне з вагомих місць у наш час посідає така її форма, як екологічна культура. Перефразуючи Освальда Шпенглера, можна сказати, що екологічна культура — це здатність людини відчувати живе буття світу, приміряти і пристосовувати його до себе, взаємоузгоджувати власні потреби й устрій природного довкілля. Інакше кажучи, ***екологічна культура** є цілепокладаючою діяльністю людини (включаючи і наслідки такої діяльності), спрямованою на організацію та трансформацію природного світу (об'єктів та процесів) відповідно до власних потреб та намірів.*

Неважко помітити, що екологічна культура повертає нас до вихідного, первісного поняття культури загалом, яке означає мистецтво впорядковувати навколишнє середовище, а також реалізувати людське життя на певній ціннісній основі. Екологічна культура звернена до двох світів — природного довкілля і внутрішнього світу людини. Своїми цілями вона спрямована на створення бажаного устрою чи ладу в природі, і на виховання високих гуманістичних смисложиттєвих цінностей та орієнтирів у людському житті. Тому, незважаючи на відносну молодість самого терміна "екологічна культура" (вперше він з'явився

в 20-х роках ХХ ст. у працях американської школи "культурної екології"), за ним стоїть одна із засадничих сфер людської діяльності, корені якої сягають ще доісторичних часів.

Екологічна культура спрямована на подолання власної обмеженості людини як природної істоти (біологічного виду) щодо пристосування в біосфері в умовах постійної конкуренції з боку тих чи інших форм живої речовини. Вона є сукупністю адаптивних ознак виду принципово нового гатунку. Про їхнє значення можна мати судження від протилежного: людина, позбавлена звичних засобів впливу на довкілля (житла, одягу, знарядь праці, зброї, медичних препаратів та ін.) має сумнівні шанси вижити й утвердитися в природних екосистемах. І, навпаки, маючи їх, вона, по суті, виводить себе за межі конкуренції, оскільки володіє адаптивними набутками, несумірними з виробленими іншими видами в процесі біологічної еволюції. Тому екологічна культура не є чимось несуттєвим чи вторинним для існування людини: вона становить саму його функціональну основу, уможливаючи доцільне й ефективне природокористування. Людські спільноти, обдаровані екологічною культурою, значною мірою виходять за межі тиску біотичних чинників, а людина внаслідок цього стає в біосфері пануючим, домінантним видом.

Г. Гегель називав культуру засобом піднесення індивіда, особливо його мислення, до всезагальності, духовного подолання своєї кінечності. У цьому смисловому полі екологічна культура постає як засіб піднесення природності людського буття до надприродності, вивищення однієї з форм живої речовини — людини розумної — до чинника, що організовує природний світ. Долаючи за допомогою здобутих засобів обмеженість своїх тілесних потенцій в осягненні природи, людина стає мірилом та умовою існування всієї іншої біоти як системоорганізуючий стрижень біосфери. *Саме тому екологічна культура стає набутком і всієї біосфери, шляхи та напрямки розвитку якої в таких умовах вже не можуть залишатися попередніми.*

3. Екологічна життєдіяльність

Мікологічна культура як діяльність є відтворенням умов людського існування в довколишньому природному світі, в тому числі й антропогенно зміненому. Це передбачає спрямування зусиль людини на формування певних структур та систем, використання потенцій існуючих природних об'єктів та процесів, акумуляцію та нарощення їхньої якості та кількості, що потребує відповідних умінь, засобів, технологій, знарядь, предметів тощо, тобто передбачає певну операціонально-субстанційну компоненту. Водночас екологічна культура започатковується, створюється, зберігається і відтворюється у сфері інтелектуально-духовній, у свідомості. Завдяки цьому забезпечується її неперервність, спадкоємність та розвиток. Таким чином, поєднуються субстанційна та інформаційна складові, і в екологічній культурі засобом цього є людська діяльність.

Осердям екологічної культури є *екологічна життєдіяльність*, яка може виявлятися в різних формах та втіленнях. Як відомо, життєдіяльність взагалі є процесом існування та самореалізації індивіда в єдності всіх його життєвих потреб і можливостей. Тому екологічна життєдіяльність являє собою таку діяльність людей, такі форми їх поведінки, котрі спрямовані на той чи інший екологічний об'єкт, і за цим показником вона диференційована на декілька форм (Г. Ф. Хрустов, 1976):

- аутонарна, спрямована на власний організм;
- предметна, спрямована на такі об'єкти довкілля, які не відповідають доцільною реакцією на цей вплив;
- соціетарна, що здійснює вплив на такі біосистеми, які реагують на нього доцільною зміною власної поведінки.

Таким чином, об'єктами, на які спрямована життєдіяльність, можуть бути елементи як живої (включаючи людину), так і неживої природи, що входять у сферу людських інтересів і операціонально піддаються впливу, а технологічно — цільовій дії.

Екологічна життєдіяльність детермінується низкою чинників суб'єктивної та об'єктивної природи. *Суб'єктивні чинники* пов'язані з людиною: самосвідомістю його членів, інтересами та цінностями часу, соціальними

інституціями тощо. **Об'єктивні** — виступають атрибутивними ознаками життєдіяльності, основу яких становлять три складові: матеріально-ресурсна база існування людства (спільнот) та рівень технологічної озброєності суспільства, реальне народонаселення (популяційний склад), механізм природокористування, набутий соціумом.

Між суб'єктивними та об'єктивними чинниками межа інколи досить умовна, оскільки в деяких випадках сама людина виступає і об'єктом, і суб'єктом екологічної життєдіяльності, чи в якійсь одній із цих іпостасей. Однак їхня поляризація визначається насамперед тим, що перші — більш варіативні, пластичні, плинні, множинні, а другі — не тільки достатні, а й необхідні умови реалізації людини у світі. Дійсно, *екологічна життєдіяльність втрачає смисл у разі відсутності хоча б одного з об'єктивних чинників — чи то людини, чи ресурсу, чи вміння оволодіти цим ресурсом.*

4. Основні виміри екологічної культури

Носієм екологічної культури є людина у різних її данностях — родовій, окремішній, індивідуально-унікальній. Ставлення до довкілля з боку сукупного людства", певних етносів чи спільнот, окремої людини є своєрідним і визначається реальним місцем конкретного суб'єкта у світі, його можливостями та потребами. Без людини екологічна культура є лише уречевленою чи семантично зафіксованою низкою предметів матеріальної чи духовної данності, але аж ніяк не регулюючою засадою людського буття. Так, недостатньо зберегти хліборобські знаряддя давнини, ще слід уміти ними користуватися; мало лише дізнатися про іригацію шумерів, необхідно оволодіти технологіями регулювання водотоків.

Зрозуміло, подібні прояви екологічної діяльності властиві традиційним культурам, але те ж саме прийнятне і щодо сучасності: якщо американські фермери вирощують майже по сотні центнерів пшениці з гектара, а російські селяни часто-густо не одержують і десяти, то зрозуміло, що екологічна культура (чи некультура) одних є абстрактною річчю для інших. Втім, ситуація може

змінитися, коли набуток у межах однієї спільноти стає складовою діяльності іншої. Тому саме в діяльності феномени екологічної культури набувають смисложиттєвої цінності.

Екологічна культура є засобом *самоорганізації* сутнісних сил людини в умовах конкретного природного середовища. Таким чином виявляється її універсально-космогенетична функція як чинника подолання невпорядкованості в системі і нарощення негентропійних тенденцій, прогресу в організації суцього. Водночас, впорядковуючи власний світ, світ людського буття, людина виступає регулятивом, організуючим чинником і природного світу. Можна навіть вести мову про *об'єктивацію життя духу в царині його натурального обширу*, завдяки чому цей останній набуває (у перетвореній формі) сутнісних рис людини. Отже, довкілля трансформується за "образом і подобою" людською, а тому не так вже й помиляються носії міфологічного світогляду, коли ототожнюють себе зі світом, а особливості останнього пояснюють людськими рисами. Щоправда, це слушно скоріше стосовно світу антропогенно трансформованого, котрий вже несе на собі "печатю" людини.

Водночас екологічна культура є процесом *номінації*, тобто означення, надання об'єктам природного довкілля соціально-ціннісного звучання. Це спостерігається як у предметно-прикладній сфері, так і в світоглядно-трансцендентній вимірності. У такій своїй іпостасі предмети довкілля відчужуються від власної самодостатності, втрачають свій біосферний вимір, визначений еколого-еволюційними закономірностями, і набувають рис уречевленої свідомості людини, предметних формотворень культури. Тому, наприклад, якщо для вченого хіміка будь-який елемент системи елементів є більш-менш однаковим як об'єкт пізнання, то в предметній практиці цінність кожного з них є абсолютно різною: дуже високо цінуються одні елементи (кисень, залізо, уран тощо), й опиняються поза увагою інші. Втім, коли вони стають реальністю у світі людської життєдіяльності, тоді аксіологічний вимір може істотно змінюватися.

Такої ж *ціннісної оцінки* набувають й утворення живої природи. Тому ластівка, скажімо, сприймається як охоронниця дому, а не птах таксономічної

групи горобиних, так само як тополя є символом рідного краю, а не лише одним з видів родини вербових. Водночас алмаз сприймається не тільки як кристал цікавої структури, а й як еталон краси, мірило заможності та гідності його володаря. Не випадково, людина, потрапляючи в незвичні для неї умови, часто густо губиться зовсім не від того, що цей новий світ бідний ресурсами, а тому, що його утворення відсутні в аксіологічній тканині прибульця, і має минути деякий час, щоб виробилися певні стереотипи сприйняття цього світу та поведінки в ньому. А до того нові краї переобладнують за звичаєм і на кшталт покинутих: називають звичними іменами географічні об'єкти, вишуковують знайомі, придатні для їжі рослини та тварини, споруджують житла за відомими мірками.

Екологічна культура — суть глибоко телеологічне явище, оскільки в процесі діяльності задається *певний напрямок розвитку* довкільних процесів та станів об'єктів

оточення, а також поведінки самої людини. Завжди присутня мета використання ресурсу, хай явно чи неявно; вона є навіть тоді, коли довкілля руйнується, а ресурси марнуються. Викликано це насамперед цілепокладаючим змістом будь-якої людської діяльності, а також спрямуванням цієї діяльності на певний об'єкт. Зміни, котрих зазнає внаслідок цього біосистема, унеможлиблюють її розвиток за традиційними траєкторіями і спричиняють до збурень та біфуркацій. Нині вже повністю доведеним є факт зміни стану та напрямку еволюції навіть біосфери Землі внаслідок діяльності людини.

Сама екологічна культура є явищем *історичним*, плинним і змінним у вирі життя, в ході людського поступу. Але вона мусить бути, оскільки втрата її чи істотна деградація лімітує цивілізаційний рух людських спільнот. Екологічна культура формується в процесі коеволюції етносів та екосистем, унаслідок чого її засади та вимоги опредмечуються не лише в певних речах та технологіях, а й стають набутком свідомості та ментальності людини (архетипи поведінки та мислення), тобто укорінюються спадково як культурно, так і генетично. Зрозуміло тому, що порушення автентичного для якогось* етносу довкілля чи переселення його в інші умови призводять до нарощення стану дискомфорту,

порушень генетико-фізіологічних параметрів популяції. Інтродукція спільнот у нові природні умови вимагає чимало часу для дійсної інтеграції людини в цю природу, сформування збалансованих антропогеоценозів.

Процесуально-предметним втіленням засад екологічної культури є технології, а також створена за їх участі штучна реальність. Важливим мірилом технологічної діяльності є (чи має бути) її природо- та людиновідповідність, сумірність, з одного боку, і здатність задовольняти потреби людського суспільства — з іншого. За допомогою технологій не лише створюють новий предметний світ, котрий ще необхідно "узгодити" з біосферою (як правило, це досягається дуже важко), а й вносять істотні корективи в природно-історичні процеси, зокрема в потоки переносу речовини та енергії — прискорення, сповільнення, зміна напрямку, концентрація, розсіяння та ін., отже, трансформується докільця загалом. Все це стає можливим тому, що "технологія ж визначає суспільно-вироблений (як за змістом, так і за формою) спосіб освоєння речовини природи через людську працю взагалі — працю як реальне буття колективності" (М. Ф. Тарасенко, 1983. С 98).

Механізм реалізації набутків та процесуальності екологічної культури коріниться у способах та формах природокористування. У цьому акті поєднуються всі прояви діяльності людини стосовно освоєння природи і створення своєї власної реальності. Попри деяку нековирність терміна "природокористування", за ним приховується суто людська потреба й спроможність використати природне оточення у своїх інтересах, а за необхідності — Докорінно змінити його, навіть знищити. У цьому контексті людина постає насамперед "вмілою", а вже потім — "розумною", "політичною", "грайливою" чи ще в якихось інших іпостасях. Водночас користування докільцям може бути як шанобливо-ощадним, зберігаючим, так і безжально-руйнівним, згубним. Тому апробація тих чи інших механізмів природокористування постає і як мірило життєспроможності певної соціальної спільноти (популяції, етносу) чи людства в цілому.

Категоріальний лад екологічної культури визначається її здатністю поєднувати два світи — природний і соціальний, А тому до її базових понять-

категорій входять терміни, як породжені екологією, так і ті, що дають можливість семантично визначити певні прояви людської життєдіяльності. Серед таких понять слід насамперед назвати "біосферу", "екосистему", "екологічну нішу", "демографічну ємність", "ресурси", "діяльність", "природокористування", "доцільність" та ін. Базовою категоріальною тріадою, котра визначає синтетичні особливості цієї галузі, є відношення *"людина — діяльність — природа"*.

Закономірності екологічної культури ще лише визначаються. Проте можна з певністю вести мову про чинність низки узагальнень та принципів. Зокрема, це стосується висновків про те, що людина є домінантним видом у біосфері і остання є її екологічною нішею; положень про розширення енергетичної та субстратної основи в процесі людського поступу; про стійкий зв'язок між стабільними періодами в існуванні етносу та збалансованістю його відносин з природним довкіллям, взаємозв'язок між адаптивним типом спільнот і тяглістю їхнього мешкання в певних екосистемах тощо.

Означені особливості екологічної культури стосуються її соціальних та теоретичних вимірів, конкретизація яких дається в наступних розділах книги. Тут же слід чітко упевнитися в тому, що екологічна культура — суть окремішня галузь людської духовності, пізнання та практики, яка визначає характер та способи відносин людини з біосферою. Набуття екологічної культури є неодмінною потребою забезпечення виживання та поступу людства.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- 1) Що таке культура і в чому полягає своєрідність екологічної культури?
- 2) Окресліть підстави діяльнісного підходу до культури.
- 3) В чому полягає сенс екологічної життєдіяльності?
- 4) Проаналізуйте основні виміри екологічної культури.
- 5) Яким є категоріальний лад концепції екологічної культури?
- 6) Порівняйте екологічну культуру з іншими напрямками життєдіяльності людини.